

הזמנה למפגש מקוון בנושא
אזרחות ודת
שלישי | 14.7.2020 | 14:00-9:00

מפגש וועדת ערכים – "אזרחות, זהות ודת"

סיכומי הרצאות ממפגש מקוון שנערך ב 14 ליולי 2

מושב ראשון: זהות אזרחות ודת

פרופ' אבי שגיא, אוניברסיטת בר אילן, שלושת היסודות שמכוננים את חיי החברה בישראל: זהות, אזרחות ודת. מצורף מסמך מסכם.

מר אורן יהי שלום, אוניברסיטת חיפה – זהות ישראלית, יהודית-חילונית-הומניסטית בחינוך הממלכתי

בעקבות מחקר איכותני-אסתטי בהנחיית פרופ' חנן אלכסנדר אשר כלל ראיונות עם מורים חילוניים הומניסטיים בחינוך הממלכתי ו"מקצוענים" מהתחום, הציג יהי-שלום מספר תובנות הנוגעות לערכים וחינוך חילוני:

ממצאי המחקר מצביעים על "ערכים חזקים" של המרואיינים ("אמונה" הומניסטית) העומדים באופן "אותנטי" בזיקה למורשתם (Taylor, 1991). עם זאת, ניכרת שניות ואף "מבוכה" עם השימוש במושגים "חילוני" ו"יהודי" נוכח המקובל, מחד גיסא- בהשקפת העולם של קבוצת שייכות המורים ("יהדות כתרבות") ומאידך גיסא – מהשתמעותם ברבדים הלא מודעים (פרה רפלקסיבי) של שיח המורים – יהדות "מהותנית" כדת מסורתית ואף אורתודוקסית- כלפיה בולטים ניכור ודחייה.

ניתן לזהות בבתי הספר שנבחנו נרטיב זהות ישראלי-לאומי-חילוני והומניסטי הזוכה למגוון ביטויים בבתי הספר - אך רובם אינם רפלקטיביים. חדרי המורים נמנעים מעיסוק ממולל בזהותם. ה"רקע" הבית ספרי מסגיר חלק משמעותי מנרטיב זה וחלק מהמורים אף מכירים בחשיבותו ועם זאת - מעגל של ניכור ומבוכה מעיק על שיח הערכים בכלל ושיח הזהות היהודית בפרט.

דפוסי הפדגוגיה של החינוך הממלכתי (דפוס המסירה) בצד הלך רוח הישגי-אינסטרומנטלי ("מדעי הכסף") – תורמים אף הם לדחיקת שיח הזהות. כל אלה בתוספת חילופי האליטות בישראל מחזקים תחושות משבר ובדידות של מורים מובילים בעלי השקפת עולם הומניסטית יהודית חילונית.

מנקודת מבט ניא-חילונית (המאמצת חלק מהביקורת על תזת החילון המסורתית ועם זאת משרטטת קווים לאונטולוגיה של תרבויות "חילוניות") יש לעמוד על המאפיינים הייחודיים של הישראליות החילונית כזרם פנים יהודי, פרשני, הנשען על יסודות פילוסופיים שעוצבו במשנתם של הוגים בולטים כמו רמב"ם, שפינוזה, שלמה מימון, נחמן קרוכמל, אחד העם ושאר מעצבי זרמי החינוך הציוניים – ה"כללי" ו"העובדים". שיח

ה"רוח" של הישראליות החילונית עדיין תוסס, אך הרוח הממלכתית בחינוך, ממנה נותר בעיקר הילד ה"כללי" - מקשים על פיתוחו בבתי הספר.

נרטיב זה טומן בחובו ערכים הומניסטים מובהקים כפירוש מתמיד של מסורת ישראל אך גם כחלק מהתחדשות התרבותית. כאן עולה גם שאלה רוחנית חשובה - כיצד יעוגנו הערכים בחוויה מעמיקה? התמורה תרבותית-היסטורית בעטיה מתחדשת הזהות הלאומית חילונית בישראל מחייבת - באופן מובנה- זיקות גומלין למסורת העבר ולממד "סוטרולוגי" – טרנסצנדנטי (שמואלי, 1980, 1988). לפיכך שאלת הערכים בחינוך החילוני - קשורה בטבורה באפשרות המעשית לעודד שיח של זהות פרטיקולארי ואוטנטי - מלמטה: כזה שמביא בחשבון את זהותו של הזרם היהודי החילוני (בהמשך להמלצות ועדת שנהר). פעולות אלה נדרשות החל מהכשרת המורים ועד לדרכי הערכה של המעשה החינוכי - המחייב כשלעצמו אוטונומיה לבתי ספר ולזרם החילוני כולו (היחיד שאין לו מועצה חינוכית אוטונומית). אתגר הערכים הוא למעשה אתגר טיפוח אורח חיים ופדגוגיה הולמת לזהות פרטיקולארית, המחייב אוטונומיה שתהווה בסיס ל"שחזור" נרטיב היהדות החילונית-הומניסטית תוך התמודדות עם אתגר הרוח לקראת "רוחניות ביקורתית" (Alexander, 2015).

מושב שני, חינוך ומפגש בין דתי

פרופ' זהבית גרוס, אוניברסיטת בר אילן, חברת ועדה – המפגש הביךדתי בהשכלה הגבוהה מעבדה ליצירת תקווה בהשכלה הגבוהה – תרומה לקהילה וחינוך לערכים.

האם בחור או בחורה צרכים לשמוע בקול ההורים אם הם רוצים להתחתן עם מישהו שההורים לא רוצים-על פי גישה האסלאם והיהדות? בשאלה כגון זו דנים במסגרת בית המדרש הבין-דתי ביוזמת פרופ' זהבית גרוס, ראש קתדרת אונסקו לחינוך לערכים, סובלנות ושלוש וראש מרכז סל ון גלדר לחקר הוראת שואה בבית הספר לחינוך בבר-אילן ומומחית לחינוך דתי ובין-דתי. במפגשים משתתפים עשרות סטודנטים ערבים ויהודים. את הלימוד הנחו במפגש האחרון בזום למשל האימאם עמאד מחג'אנה, דרשן במסגד מאום אל פאחם והרב יובל שרלו מראשי רבני צוהר ורב במדרשה בבר-אילן. יתכן כי דווקא בחסות הזום אפשר לשאול שאלות באופן יותר פתוח ובגובה העיניים. בבית המדרש הבין דתי נפגשים במהלך שנת הלימודים האקדמית על טקסט וסימפטיה, סטודנטים ערבים ויהודים לניתוח טקסטים קנוניים דתיים מהאיסלם והיהדות בהנחיית רבנים ואימאמים. בית המדרש פתוח לכל הדעות ולכל הסטודנטים באוניברסיטה. במהלך שנת הלימודים התקיימו מספר מפגשי לימוד בין דתיים בנושאים שונים ומגוונים.

פרופ' גרוס טוענת כי ויכוחים בשאלת גבולות השיח וטיבו מתקיימים בכל מפגש והם לובשים צורה ופושטים צורה בהתאם למשתתפים ולנושאי הדיון המתחלפים. מפגשי בית המדרש מאפשרים מדיום הידברות אחר והם נעשים תוך כדי שימוש שיטתי ומכוון בטכניקות לפיתוח כשירות בין תרבותית ובין דתית שבמסגרתם גרוס מקצינה לעיתים את הקונפליקט כדי לאתגר את השיח וכדי להראות לסטודנטים שהקונפליקטים הינם חלק אינהרנטי מהחיים ועלינו ללמוד איך לחיות איתם למרות שלעולם אולי לא נוכל לפתור אותם. "גישת ישוב ופתרון סכסוכים הינה מיושנת ואנחנו חייבים ללמד את הסטודנטים כיצד לנהל קונפליקטים ולהפוך אותם לכוח יצירתי מפרה ובונה" כדבריה. פרופ' גרוס טוענת כי המרכיב הדתי הינו אחד המרכיבים המרכזיים של הסכסוך הישראלי-ערבי והוא ה"פיל שבחדר" וקיימת נטייה ל"טאטא אותו מתחת לשולחן" ולא להתמודד עמו.

במסגרת בית המדרש שמים את הדיון הדתי על השולחן ומלמדים באופן שיטתי את הסטודנטים איך להתמודד ולנהל אותו. בעבר הייתה הנחה שהדת הינה שריד אנכרוניסטי של תקופות פרה היסטוריות מוקדמות וככל שהעולם יעשה מודרני יותר כך הוא יעשה חילוני יותר, אך תזה זו הופרכה על ידי המציאות במיוחד על ידי אירועים כמו קריסת מגדלי התאומים והתפשטותן של מגמות מואצות של פונדמנטליזם בספירה בציבורית שעשו שימוש ציני בטכנולוגיה המתקדמת לקידום של רעיונות חשוכים". על פי פרופ' גרוס, ההתעלמות ממרכזיותה של הדת בעולם פוסט מודרני מהווה את אחת הטעויות האסטרטגיות ובית המדרש הבין דתי מנסה להתמודד עם השאלות המורכבות באומץ ובהנחיית המנהיגות הרוחנית הדתית המוסלמית, היהודית, הנוצרית והדרוזית. הבאתה של המנהיגות הדתית של שני העמים להיכל השן של האקדמיה מהווה אתגר ומסר סימבולי מחנך עבור הסטודנטים. בעולם שבו שולטות הבורות והבערות, ארון הספרים היהודי והמוסלמי נפתחים ומגויסים לצורך התמודדות עם שאלות קיום אקזיסטנציאליסטיות של "חיים" על החיים ולמען החיים.

לסיום גרוס טוענת כי יש לראות בסטודנטים סוכנים של שינוי שאת החוויה שהם עוברים במסגרת בית המדרש הם יישאו בדרכם לתפקידי מפתח שימשו בהם בעתיד בחברה הישראלית. הסטודנטים מייצגים את האליטה העתידית של החברה היהודית והערבית בישראל והמפגשים מהווים כלי חשוב ליצירתה של סולידריות אזרחית ישראלית ולביצורה של חברה דמוקרטית המתבססת על ערכים של שוויון, צדק חברתי ויצירתה של אחווה בין דתית.

ד"ר נג'ואן סעאדה, מכללת בית ברל ומכללת אלקאסמי – חינוך לאזרחות דמוקרטית בחינוך האסלאמי בישראל

המחקר האיכותני מרובה המקרים שלהלן בוחן את התפיסות השונות של דמוקרטיה ואזרחות בקרב 14 מורים מוסלמים שמלמדים את שיעורי האסלאם בבתי ספר על-יסודיים ערביים-ישראליים במדינת ישראל. מחקרים קודמים התמקדו בעיקר בנושאי גזע, מגדר, מעמד ותפיסה מינית, וכיצד כל אלה משפיעים על הזהויות המקצועיות ועל הפדגוגיות של המורים (Steinberg & Kincheloe, 2001; Vavrus, 2015), ולא בחנו לעומק כיצד האוריינטציה הדתית של המורים עשויה הייתה להשפיע על האופן שבו הם תופסים מהו חינוך או מהם לימודי אזרחות (Saada, 2013). כמו כן, רוב המחקרים שנערכו על השילוב בין דת לחינוך התמקדו באופן שבו המורים וקובעי המדיניות מתייחסים להכלת הדת והתפיסות הדתיות בחינוך הליברלי (Arthur, Gearon, a & Sears, 2010; Kunzman, 2006; Nord & Haynes, 1998; Saada, 2015). המחקרים לא בחנו כיצד לימודי אזרחות ודמוקרטיה נתפסו או פורשו מנקודת מבט דתית. מחקר זה מבקש למלא את הפער הללו בספרות המחקרית.

המחקר מתמקד באופן שבו מורים מוסלמים המלמדים את דת האסלאם ממשיגים את המשמעות והפרקטיקה של לימודי אזרחות ודמוקרטיה. במחקר נראה כיצד האוריינטציות הדתיות (המוסלמיות) של המורים תורמת לאופן שבו הם תופסים את לימודי האזרחות והדמוקרטיה בהקשר הישראלי. מחקר זה מסתמך על ראיונות עומק חצי מובנים שנערכו עם 14 מורים מוסלמים שנבחרו בדגימה מכוונת. מן המחקר עולים שני נושאים עיקריים. הנושא הראשון עוסק בשלוש ביקורות על הדמוקרטיה: הביקורת האתנו-פוליטית מסבירה את כישלונם של השלטונות הדמוקרטיים, ובהם ישראל, להגן על זכויותיהם של בני מיעוטים דתיים. תת הנושא הזה משקף את יחסי הכוח הא-סימטריים בין הרוב היהודי והמיעוט הערבי במדינה.

הביקורת האפיסטמולוגית מבהירה את חוסר יכולתו של שלטון הרוב להבטיח כי כל אזרחי המדינה זוכים לחיים הגונים והוגנים. תת נושא זה דן בהרחבה בחסרונות הנובעים משלטון הרוב, כפי שהוא מתקיים במדינות הדמוקרטיה המערביות.

הביקורת התיאולוגית שופכת אור על גישתם של המורים להוראת הדמוקרטיה בכיתה, ועל בעיותיה של הדמוקרטיה כסדר ערכי. הנושא השני שם דגש על המכשולים התרבותיים העומדים בפני החברה הערבית בישראל בדרך להשגת דמוקרטיה (כפי שהם נתפסים בעיני המורים ומשתקפים בתגובות של תלמידים), ובהם נפטיזם (העדפת קרובי משפחה), אנוכיות, נטיביזם (גזענות מבוססת מיקום, או מדיניות של העדפת ילידי המקום על פני מהגרים), שבטיות וריבוד חברתי.

נוסף על כך, הוא מציג שלושה מורים המשתמשים בלימודי האסלאם כדי לתמוך בערכים דמוקרטיים כגון יושרה, שקיפות ומקצועיות. בסופו של דבר, מורים אלה שואפים לבטל את השבטיות ואת המאפיינים האישיים באופן שבו תלמידים תופסים את הדמוקרטיה.

תוצאותיו של מחקר זה מאתגרות את התפיסה הדיכוטומית של הדמוקרטיה והאסלאם כפי שהיא מתבטאת בספרות; הן מדגישות את היעדרה של התפיסה הייחודית לתרבות של הדמוקרטיה בחברה הערבית בישראל; ומראות את הפוטנציאל והתרומה האפשרית של החינוך הדתי (המוסלמי) ללימודי האזרחות והדמוקרטיה. המחקר הנוכחי מעמיק את הידע התאורטי והפדגוגי שלנו על המטרות האזרחיות של הלימודים הדתיים לבני המיעוטים המוסלמיים בחברות המערביות.

גב' מיכל דה'האן, סגנית מנהל מינהל החינוך הדתי (פדגוגיה), משרד החינוך – על העשייה במשרד החינוך במפגש הבינ-דתי

דה-האן ייסדה קבוצה של חינוך בין דתי במשרד החינוך. יעד ראשון במעלה של החמ"ד הוא טיפוח זהות ציונית דתית שבאה לידי ביטוי בתכניות חינוך, בחירת דמות שנתית, יום ירושלים. חינוך לזהות ציונית שמתחיל מגני הילדים והלאה. למשל יעד "ישי" = יחד שבטי ישראל. הממד הזה של עם ישראל הוא מטרה מאד משמעותית. דוגמה לכך היא תקנת מפגשים שהחמ"ד קידם. התקנה מתקיימת גם בתנועות הנוער הגדולות בין צוותי החינוך הבורגים. ישנו גם שיח דרך מקצועות הלמידה, למשל בלימוד אזרחות בחמ"ד ביצירת מטלת ביצוע משותפת. פרויקט נוסף 'ישראל תפוצות' – שיח חדשני בין החמ"ד לרפורמים וקונסרבטיבים.

מושב שלישי, לימודי אזרחות והחברה הדתית

ד"ר נחומי יפה, אוני' תל אביב, חברת ועדה – ערכים דמוקרטיים בחברה החרדית
המחקר בדק את היחס למוסדות המדינה שמתייחסים לדמוקרטיה. האוכ' החרדית מונה למעלה ממיליון איש וכוללת אוכלוסייה מגוונת. יותר מחצי מהמשתתפים מרגישים שהם חלק מהמדינה לפי מדד הדמוקרטיה שפורסם ב-2019. החרדים מרגישים שהם יותר חלק ממדינת ישראל מאשר הערבים, אבל עדיין לא כמו ישראלים שאינם חרדים. ככל שישנה פתיחות גדולה יותר באורח החיים כך החרדים מרגישים יותר שייכים.

במחקר נבדקה מידת האמון במוסדות הממלכתיים ונמצא כי ביחס לבית המשפט העליון ישנו חוסר האמון הכי גדול והוא נתפש ככלי ניגוח בתרבות החרדית. אחרי זה חוסר האמון הכי משמעותי הוא ביחס למשטרה שנתפשת כסמכות אכיפה נגד החרדים. לצערי אני סבורה שאחרי הקורונה וההתלקחויות והעוינות שמתרחבת בחברה החרדית, המספרים האלו יגדלו. דווקא כלפי הכנסת ישנה הסכמה יחסית, כנראה בשל הנוכחות הפוליטית החזקה במשכן.

שאלה נוספת במחקר: האם יפריע לך לקבל כחבר אישי או שכן מישוהו אתיופי / דתי – לאומי / חבר ערבי / יוצא ברה"מ שאינו יהודי? נמצא שמאד מפריע לחוש קירבה ללא-יהודי. ישנה התנגדות מאד גדולה להיות חברים של לא יהודים. ביחס לשכן נמצא שהתשובות יותר קיצוניות מחבר אישי, אבל ישנה אותה מגמה של הרחקת האחר. הכי מתנגדים – ליטאים, בעלי הכנסה נמוכה, חסידים, נשים, חרדים מודרנים – תומכים הכי הרבה בשוויון, מגמת השייכות למדינה גדלה. לסיכום, החברה החרדית מפחדת מהשפעה החילונית. לכן למשל החברה האתיופית לא מהווה איום כי הערכים והתרבות שלהם לא מאיימים על החרדים ולכן הם יהיו מוכנים באופן יחסי לחברות ולשכנות עמם.

פרופ' הרב יהודה ברנדס, ראש מכללת הרצוג - יהדות, זכויות אדם וזכויות אזרח

זכויות האדם הבסיסיות נגזרות בהגות ובהלכה מהיותו של האדם נברא בצלם אלוהים. זו הייתה גם ראשיתו של ההומניזם בעת החדשה אולם היסוד הזה הומר במושג "זכויות טבעיות". בכלל זכויות האדם ביהדות: זכות לחיים, לכבוד, לקניין, לחרות, למשפחה. בקומה שניה קיימת ביהדות דרישה לכינונה של "ממלכת כוהנים וגוי קדוש". זכויות יסוד נפגעות בשלשה אופנים: כאשר זכות אחת מתנגשת בחברתה. כאשר זכות אדם אחד מתנגשת בזכויותיו של האחר, או כאשר זכויות אדם מתנגשות בערכי הקדושה. תפקידה של ההלכה הוא להכריע בהתנגשויות אלה.

זכויות אזרח ביהדות מסדירות את הזכויות של יחיד מול זכויותיו של הזולת, ושל הקהילה והחברה. המעגלים החברתיים מתרחבים ועמהם הסדרת הזכויות: שכנים, קהילה, יישוב, עיר ועד מדינה. בעוד שהליברליזם האירופי מאוים מן המדינה הריכוזית וממקד את זכויות האזרח בהגנה מפני המדינה, זכויות האזרח היהודיות יוצאות מהנחת יסוד של זכויות הפרט ומן הצורך לאזן בין הזכויות של הפרטים האחרים וצרכיהם. עקרונות היסוד המבטיחים את הגישה הליברלית והדמוקרטית לזכויות האזרח ביהדות הם: א. יסוד החרות הקיים באתוס היהודי מיציאת מצרים. ב. עליונות החוק – הקיים באתוס היהודי ממתן תורה. ג. עידוד הביקורתיות – מאז אלדד ומידד בדור המדבר. ד. תרבות המחלוקת, בכל הספרות ההלכתית והתורנית לדורותיה.

שלש מדינות שמערבבים ביניהן בשיח על המדינה היהודית. 1. המדינה האוטופית: מלך המשיח, מקדש, שלום עולמים (מחיית עמלק). – לא מעשית כיום. 2. המדינה האידיאלית: חזון הציונות הדתית למדינה מודרנית המתנהלת על פי דיני התורה, המותאמים לזמננו כדרך התפתחות המקובלת בתורה-שבעל-פה. 3. המדינה הריאלית: מדינת ישראל החילונית כיום, שבה הפוליטיקאים המייצגים את הדת שותפים במוסדות המדינה, ועוסקים בניסיון להגן על האינטרסים הדתיים ובהגברת האקלים היהודי-דתי בכלל הציבור והחברה בישראל.

המשימה העיקרית שלנו כיום במדינה היא דווקא לכוון משטר יציב. בניגוד לכשל של "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה" הנובע מעודף החירותיות, הביקורתיות והמחלוקת של עם חסר ניסיון בניהול מדינה לאורך שנות הגלות.

תנאי חשוב להצלחת המשימה הזאת הוא היכולת לכוון שפה אזרחית משותפת. כיום, כל קבוצה מדברת בשפה אחרת ומתקשה לזהות את ההסכמות המשותפות הרחבות בחברה הישראלית.